

YADDAŞIN TƏNTƏNƏSİ

Tahir Orucov
Filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi

baycan", "Yurd həsrəti", "Paxılın qəlb qandır", "Hacı belə Hacıydı", "Müdrük qoca", "Halallıq" yazıları daha çox vətəne məhəbbət hissləri, azərbaycançılıq ideyası daşıyır və ibrətamiz həyatı notlara köklənir. Adı keçən yazılarda yaddaş idraksixoloji bir proses olub, bu və ya başqa dərəcədə insan şüurunun bütün aktlarında iştirak edir. Çünki yaddaşsız insan, cəmiyyət, mədəniyyət, eləcə də ədəbiyyat yoxdur.

"Burdan bir atlı keçdi" kitabında adları keçən Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Xurşudbanu Natəvan, Üzeyir Hacıbəyli, Molla Məhəmməd Qarabaği, Həmidə xanım, Nuru paşa, Əsədulla bəy, Xan əmi, Novruzlu İsgəndər, Sokrat Musayev və onlarla başqaları Qarabağ, eləcə də Azərbaycan tarixində əbədi olaraq qalan, silinməz izlər qoyan insanlar olmuşlar. Onlara həsr olunan xatirə-rəvayətlər digər yazılı mənbələrdən keçmiş illərin, hadisələrin, əhvalat və rəvayətlərin yaddaşda dəqiq əks olunma üsulu ilə fərqlənir. Məhz yaddaşın köməyi ilə xatirə müəllifləri danışdıqları hadisələrin incəliklərini və o insanların daxili aləminin dolğun təsviri vasitəsilə çox önəmli tarixi faktları oxucularına çatdırmış olurlar.

Yaddaş insanın xarici ələmlə mürəkəb əlaqəsinin nəticələrindən biridir. Lakin bu, baş vermiş hadisələrin passiv inkası deyildir, o, həm də insanın təcrübə fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bu mənada Mustafa Çəmənlili "Burdan bir atlı keçdi" kitabına daxil edilmiş xatirələr və əhvalatların əsasını hadisələrin yaddaş vasitəsilə əks olunmasının fəal xüsusiyyəti təşkil edir. Lakin bu əks olunma keçmişin tamamilə eyni olan reproduksiyası deyil, xatirə, memuar müəlliflərinin - Kərbəlalı İsa Musayev (İsa kişi), Səlim Əzimov, Şəmil İsgəndərov və Qulam Ağayevin təcrübə fəaliyyətinə yönəldilmiş məqsədidir. Keçmiş hadisələr isə əski insan təfəkkürü ilə sıx bağlı bir proses olub şüurlu olaraq nəzərdə tutulmuş müəyyən məqsəd və məramın nəticəsində meydana çıxır. Bu isə əslində gələcəyi, gələcək arzu və amalları işarələmiş olur...

İnanıq ki, istedadlı qələm sahibi, zəngin təxəyyülə, geniş intellektual səviyyəyə malik olan Mustafa Çəmənlili bundan sonra da bədii dəyəri yüksək, eləcə də cəmiyyəti maraqlandıran, eyni zamanda rahat edən problem məsələlərlə zəngin olan yeni-yeni əsərləri ilə oxucularının və geniş ədəbi ictimaiyyətin görüşünə gələcək, onların bədii zövqünü oxşaya biləcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.

və dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan əsl bir vətəndaşın, dünyagörmüş bir el adamının qəlbinin dərinliklərindən süzülüb gələn bir səmimiyyət, qəlbən el-obaya bağlılıq və eyni zamanda xəfif bir nisgil görünür. O səmimiyyət, o bağlılıq, o nisgil ki, kitabın bütün janrlardakı yazılarında açıq-aydın duyulur və oxucunu öz ağışuna alaraq sona kimi onu tərk etmir...

Redaktoru Güler Ələkbərqızı olan bu kitaba İsa kişinin-Kərbəlalı İsa Rüstəm oğlu Musayevin, eləcə də Səlim Əzimovun, Şəmil İsgəndərovun, Qulam Ağayevin, Hüseyn Vəliyevin və kitabın müəllifi Mustafa Çəmənlinin 48 xatirə-memuarı, müxtəlif janrlı yazıları, o cümlədən qiymətli folklor nümunələri daxil edilmişdir.

Bu kitabı digər əsərlərdən fərqləndirən əlamətlərin ən başlıcası - nəqlətinin, əsasən, birinci şəxs tərəfindən - İsa kişi tərəfindən aparılmasıdır. Xatirələrdə bu, əsas olsa da, vacib əlamət deyil. Çünki xatirə-memuarlar bəzən ikinci, hətta üçüncü şəxsin dilindən müəllifin və ya digər şəxsin şifahi xatirələrinin qələmə alınması nəticəsində də meydana gələ bilər. Xatirələrdə ən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, onlarda keçmiş haqqında danışan müəllifin siyasi, eləcə də şəxsi, fərdi məsələlərə münasibəti son dərəcə obyektiv olsun. Beləliklə, bütün hadisələr ya onların müəllifə münasibətində, ya da müəllifin onlara münasibətində dəqiqliklə, faktlarla düzgün şərh edilməlidir.

Deməli, xatirələrdə müəllif tərəfindən keçmişin təsvir dərəcəsi onun şəxsi görüşü ilə müəyyən edilir. Kitaba daxil edilən "İlan ili üstə təhvil olunmuş illər", "Məhəmməd ağa Müctəhidzadə", "Molla Məhəmməd Qarabaği kimdir?", "Novruzlu Əsədulla bəy", "Qarabağın maralı", "Yurd həsrəti", "Mərdimazar", "İsa kişi ilə üz-üzə", "Yenə də İsa kişi ilə üz-üzə" kimi xatirə-memuarlar, yazılar, əsasən, birinci şəxsin dilindən verilib. Təbii ki, belə yazılarda müəllif şəxsiyyəti əsas rol oynayır, çünki o, çox vaxt hadisələri öz adından danışır. Oxucu da başqa şəkildə deyil, məhz onun vasitəsi ilə nəql olunan hadisələrdə iştirak edir. Müəllif şəxsiyyəti memuarın, xatirənin əsas yaradıcısı kimi, onun quruluşçusu kimi çıxış edir.

"Burdan bir atlı keçdi" kitabında müəllif Mustafa Çəmənlili özünü, eləcə də xatirə, memuar, rəvayət, yeri gələndə Molla Nəsrəddin və Bəhlül Danəndədən lətifələr danışan real insan obrazları - Kərbəlalı İsa Musayev, Səlim Əzimov, Şəmil İsgəndərov, Qulam Ağayev, Hüseyn Vəliyev və Mələk xanım Baharlının söylədikləri xatirələrdə cəmiyyətin, insanın, şəxsiyyətin, zamanın, dövrün özünün əhatə dairəsində olan hadisələri əks etdirirlər. Ancaq xatirə müəllifinin gördüklərinin və eşitdiklərinin dərk edilmə dəyəri nə qədər böyük olsa da, xatirə-rəvayətlər təkcə bununla təmamlanmır. Kitabda yalnız müəllifin hadisələr haqqında şəxsi təəssüratını çatdıran xatirələr bir o qədər çox deyildir. Lakin kitabda verilən xatirə-rəvayətləri bu janrın klassik nümunələri kimi qəbul etmək olar.

Xatirə müəllifi digər şahidlərlə təmasda olaraq şifahi, səmərəli məlumat prosesinə daxil olur, öz müşahidəsini bölüşdürür, onların əhvalat və rəvayətlərinə qulaq asır, onu daha çox nəarahat edən məqamları müzakirə edir. Bununla da qeyri-iradi olaraq "başqasının məlumatını" təcrübədən keçirir. Kitaba daxil edilən "Peyğəm-

bərle bağlı söhbət", "Nəvvabın möcüzələri", "Qanlılığın sonu", "Novruzlu Əsədulla bəy", "Şah İsmayıl və Hürün qəbri", "Alah hər şeyi görür", "Müdrük qoca", "Nadir şah və Xatın arvad", "Padşah və loğman" bu baxımdan maraqlı kəsb edir.

Bu yazılarda, rəvayətlərdə müəlliflərin "gəlimli-gedimli" qoca dünya, eləcə də bəhs etdikləri dövrün gerçək reallıqları haqqında, o dövr insanların duyğu və düşüncələri, onlar barəsində ümumiləşdirmələri öz əksini tapmışdır. Yaddaş daşığı-cılarının müxtəlif janrlarda söylədikləri bu hadisə və əhvalatlarda şirin təhkiyə, sadə, anlaşılıq dil, çeşidli üslub, fəlsəfi təfəkkür hakimdir. Burada kitab müəllifinin xatirə-nib söylənən hər bir hadisəyə çox həssas yanaşması da diqqəti cəlb edir. O öz oxucusunu söylənən hadisələrin mahiyyətini daha dərinləndirərək dərk etməyə yönəldir.

Bəzən xatirə müəllifinin həm əhvalat baş verdiyi dövrdəki hadisələrə, həm də

xatirə-rəvayətlərin yaranması zamanı baş verən hadisələrə münasibəti heç də həmişə uyğun gəlmir. Əgər hadisələr arasında ki fasilə illərlə, onillərlə hesablanarsa, bu, özünü daha aydın göstərir. Məsələn, İsa kişinin danışdığı "Şah İsmayıl Xətai" hadisə-rəvayətində kitab müəllifi Mustafa Çəmənlili Teymurləngin oğlu Miranşahla bağlı söylənən əhvalata (səh.53) və yenə həmin yazıda Şeyx Cüneydlə bağlı danışılanlara (səh.54) elmi-tarixi baxımdan yanaşır və tarixi faktların uyğun rəvayətlər fonunda təhrif olunmasına yol vermir, elmi dəlillərlə, tarixi faktlarla belə meyllərin qarşısını alır. Oxşar məqama "İş ilahi deydi eyy!" (səh.63) yazısında da rast gəlmək olar.

Xatirə-rəvayətlərin, memuarların əsas şəkli nişanəsi yaddaşdır. Bir termin kimi "memuar" tərcüməsi "yaddaş" olan fransız sözü "memoire"dir ki, bu da sözün rusca transkripsiyasından ibarətdir. Lakin məsələ yalnız etimoloji qaydanın nəzərə alınmasında deyil. Səciyyə etibarilə memuarların, xatirələrin bir qaynaq kimi keçmişə aid özünəməxsus xüsusiyyəti, onun ilk mənbə kimi qəbul edilməsidir. Hələ Aristotel yaddaş və xatirə haqqında fikir yürüdərək belə hesab edirdi ki, yaddaş keçmiş təəssüratların dərk edilməsidir. Xatirə isə öz növbəsində, şəxsi, obyektiv, bəzən isə subyektiv düşüncədir. Yaddaş abstrakt təfəkkürlə qismən şəkli vasitəsilə bağlıdır. Xatirə isə şəklin mühitə müəyyən dərəcədə aid edilməsinin dərk olunmasıdır. Bu mənada "Burdan bir atlı keçdi" kitabında yer alan "Qarabağın maralı", "Azər-

Tanınmış yazıçı, publisist, nəşir Mustafa Çəmənlili "Burdan bir atlı keçdi" kitabını oxuyandan sonra istər-istəməz bu fikrə gəlməli olursan. Mustafa Çəmənlili adı ədəbi ictimaiyyətə yaxşı tanışdır. Onun indiyədək qələmə aldığı "Mənim dünyamın adamları", "İtirilmiş səs", "Xallı gürzə", "Səs qərib olmur", "Fred Asif", "Nəjməli xatirələr", "Muğam dünyasının Xanı", "Səsin ruhu", "Oxu, gözəl", "Mən olmayanda dostum ol", "Sənətkar ömrünün izləri", "Ruhların üsyanı", "Leyli və Məcnun"-100 il səhnədə", "Çahargah", "Şəmsəddin Eldəniz", "Məcnunun Məcnunu", "Mübariz", "Ölüm mələyi", "Sənət hekayələri" və s. əsərləri geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanıb. Müəllifin ədəbi aləmdə maraqlı doğuran belə kitablarından biri də "Burdan bir atlı keçdi"dir.

Kitab, əsasən, dəyərli el ağısaqqalı, fenomenal yaddaşa malik olan İsa kişinin - Kərbəlalı İsa Rüstəm oğlu Musayevin danışdığı xatirələr, memuarlar, müxtəlif rəvayət, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərdən, hünəri, insanlığı ilə xalq arasında tanınan, sevilən insanlardan bəhs edir. İsa kişi 6 iyun 1930-cu ildə Ağdam rayonunun Zəngişalı kəndində anadan olub. O, nadir yaddaşa, zəngin və geniş dünyagörüşünə malik el ağısaqqalı olub. Hətta ziyalılar məclisində belə, kimsə ona irad tutmağa, onun sözünü kəsməyə cəsarət etməyib. Çünki o, ensiklopedik biliyə, zəngin məlumatı sahib, möhkəm hafizəsi, nadir yaddaşı olan bir insan kimi tanınıb. M.Çəmənlili "Burdan bir atlı keçdi" kitabında İsa kişinin öz xatirələrindən, eləcə də gördüyü və ya müxtəlif adamlardan eşitdiyi hadisə, əhvalat və rəvayətlərdən bəhs edilir.

"Burdan bir atlı keçdi" kitabının əvvəlində sanki bir proloq kimi verilən "Yaddaşın möcüzəsi" yazısını oxuyandan sonra bu qənaətə gəlmək olur ki, kitabın sonrakı bölmələrində insan yaddaşı, yaddaşa bağlı hadisələr, bir sözlə, yaddaşın təntənəsi hakim olacaq. "Yaddaşın möcüzəsi" yazısı elə bil ki, kitabda sonra bəhs ediləcək mövzulara sanki bir mayak kimi işıq salır: "Mən İsa kişinin ağısaqqallıq elədiyi yas məclislərində ibrətli söhbətlərinə çox qulaq asmışam, həmişə də onun yaddaşına, nitqinin zənginliyinə, rəngarəngliyinə heyran olmuşam...Onun söhbətləri xalq yaddaşının bariz ifadəsi deyilmi? Biz yeri düşəndə İsa kişidən misallar çəkirik, adamlar onun söhbətlərindən doymurlar. Yaxşı olmazmı onun söhbətlərinin heç olmasa bir qismini yazıya köçürüm?" ("Burdan bir atlı keçdi", səh.4)

Kitaba Mustafa Çəmənlili bir neçə il ərzində, əsasən, el ağısaqqalı İsa kişinin yaddaşından qələmə aldığı xatirələr, rəvayətlər, tarixi hadisə və şəxsiyyətlər haqqında söhbətləri daxil edilmişdir. Bu yazılar müxtəlif janrlarda olsalar da, onların hamısını ümumi bir cəhət birləşdirir: Yazıların hamısında üreyi xalqı, vətəni üçün daim döyünən, geniş həyat təcrübəsinə